

LÉNÁRT ANDRÁS

RÉMÜLET A HITKÖZSÉGBEN. A ZSIDÓ ÉRDEKKÉPVISELET A RENDSZERVÁLTÁS IDEJÉN¹

2014-ben jelent meg Kardos Péter zuglói rabbi könyve *Síp utcai kevert* címmel.² A kötet különféle írások gyűjteményét, prédikációk leiratait, emlékmorzsákat, az *Új Élet* felekezeti hetilap hasábjain megjelent újságcikkek vicces-ironikus történeteit tartalmazza. A tanulmányom címét a *Pánik a Síp utcában* anekdotája ihlette. Nem pontosan emlékeztem, ugyanis ebben a történetben Schweitzer József főrabbi megmozdulását örököltette meg, aki 1988 végén a hitközség dísztermében, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) képviselője jelenlétében felment az emelvényre „és »paposan« ugyan, de kilátásba helyezi a vezetés leváltását”.³ A kötet következő, ugyancsak röviden megírt sztorija – *Végjáték* – szól arról, hogy az ÁEH egy héttel a megszűnése előtt, tehát valamikor 1989 júniusában összerántotta a rabbiságot, és a közös jövőt tervezgette. „Új alapokra helyezzük kapcsolatainkat”, mondta Sarkadi Nagy Barna, az ÁEH fiatal elnökhelyettese, ha hihetünk a szerzőnek.⁴ A kijelentésen Kardos állítólag elmorfondírozott, azt akarják-e közölni, hogy ezután a rabbinak fognak jelenteni a hivatal emberei? Ami számunkra igazán érdekes az elbeszélésben, hogy a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (MIOK) akkori elnöke, Losonci András, civilben a zsidó kórház igazgató orvosa, kezét morzsolgatva, aggodalommal kérdezte, „mi lesz most főrabbi úr? Jön a fasizmus?”⁵ Kardos utólagosan hozzáfűzte, a MIOK elnökének ijedsége nem volt egyedülálló, mert a zsidók tényleg féltek. Írásom e félelem háttéréről: a zsidók, az egyház és az állam 1945 utáni viszonyáról, kiemelten az 1989–1990 körüli időszakról szól.

A félelem az újtól vagy a rossz emlékezetű régi visszatérésétől ugyanúgy egyik jellemvonása volt a rendszerváltásnak, mint az eufória, a várakozásteli bizakodás. Nem mindenki szereti a változást. A rezsimváltás különösen nyomasztotta azokat a társadalmi csoportokat és szervezeteket, amelyek valamilyen fokon azonosultak a megrepedezett rendszerrel, és egzisztenciális fenyegetettséget láttak annak bukásában.

1 Jelen írás Az 1956-os Intézet 2020-as évkönyvében hasonló címmel megjelent tanulmányom rövidített és egyes helyeken kiegészítő információkkal ellátott változata.

2 Kardos 2014. Kardos Péter 1972-től Budapest zuglói körzetének rabbija.

3 Kardos 2014: 128.

4 A Nemzeti Emlékezet Bizottsága honlapján a következő életrajzi adatok olvashatók Sarkadi Nagy Barna későbbi életéről: 1990-től a Horizont Rt. vezérigazgatója, a Dollar Land Fejlesztési Kft., majd a Microsystem Karrier Tanácsadó Kft. ügyvezető igazgatója. 2002–2007 között az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Zrt. humánpolitikai és igazgatási vezérigazgató-helyettese, 2008-tól a Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt. humánpolitikai és koordinációs igazgatója. <https://neb.hu/asset/php5CC3jB.pdf> – utolsó letöltés: 2023. január 18.

5 Kardos nem nevezi meg az elnököt, illetve a kötetben máshol előforduló, a pártállami nómenklatúrába betagozódott egykori elöljáróit – talán ezt is tarthatjuk a félelem beidegződésének.

Az egyházak elvi alapon a kommunista ideológia ellenfelei voltak, a gyakorlatban azonban a kölcsönös szívességeken alapuló együttműködéstől a zaklatásig, megfigyelésig rendkívül sokféle magatartási forma egyidejű jelenléte jellemezte a pártállam és az egyházak képviselőinek viszonyát 1945 után.

Az egyházszervezetek szoros állami összefonódása miatt izgalmas kérdés, mit jelentett számukra a politikai váltás, hol helyezkednek el a nyertes-kárvallott skálán. Ahogy Fazekas Csaba fogalmazott az ÁEH megszüntetésének 1989–90-es dokumentumait közreadó írásában:

„Az a paradox helyzet állt elő, hogy a politikai szféra meghatározó tényezői (a kormány, illetve az ellenzéki szervezetek egyaránt) eltökéltek voltak az ÁEH megszüntetésében, a történelmi egyházak még a hivatal hosszabb távú fenntartását, illetve az átmenetben való aktív részvételét sürgették.”⁶

Jelen tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a komoly politikai nyomás alatt tartott, de a diktatúra alatt végig működő egyházakra, köztük a zsidó felekezetre hogyan hatott a szabadság? Vesztesek vagy nyertesek lettek, változott-e a kormányzathoz kötődő viszonyuk? 211

A zsidó hitközség vezetősége 1956 után olyan helyzetbe navigálta magát, hogy valamilyen korlátozott zsidó politika, de legalább érdekvédelem *helyett* a pártállam egyik legmegbízhatóbb csoportjává lett.⁷ Közismert, hogy a Kádár-rendszer milyen ügyesen manipulálta az egyházakat, ügynökei – a szó szoros és átvitt értelmében – mindenhová beépültek, bomlasztottak, amiért a keresztény egyházak azóta sem győznek mentegetőzni, tovább takargatni a kellemetlen ügyeket, hallgatásba burkolódnak, vagy éppen fordítva, szűk, belső körben, ritkábban a nyilvánosság előtt megtisztulni.⁸ A hetvenes évek közepi belügyi kimutatásban négyszáz egyházi hálózati embert tartottak nyilván, akiknek közel háromnegyede a katolikus egyházban dolgozott, és mindössze három főt állítottak az izraelita felekezetre.⁹ Az állambiztonsági szolgálat minden szinten jelen volt, számos egyházvezetőt, püspököt, későbbi érseket vontak be az együttműködésbe.¹⁰ A motivációk sokfélék voltak, talán azzal a különbséggel, hogy a több száz vagy ezer éves felekezetet szolgálók

6 Fazekas 2004: 122.

7 Kovács 2003: 5–35.

8 Tabajdi 2019: 31–70.

9 A pontos számok: római katolikus 286, református 51, evangélikus 26, izraelita 3, kiségyház 23, szekta 10. Tabajdi 2013: 219–227.

10 A közismertebb nevek közül: Paskai László (veszprémi püspök, kalocsai érsek), Seregély István (egri érsek), Bartha Tibor (püspök, Tiszántúli Református Egyházkerület).

saját sorsuknál jóval nagyobb történelmi távlatokban reménykedhettek – hiszen ha ők el is buknak, a szervezet túléli az ellenséges rendszert.

A párt az egyházvezetők megnyerése, majd az együttműködők pozícióinak megvédésére adott utasítást az állambiztonsági szerveknek, és közben a kiemelt „káderektől” elvárta, hogy a pártot támadó egyházon belüli egyéneket és közösségeket marginalizálják. A Belügyminisztérium a látható adminisztratív intézkedések helyett egyre inkább az egyházon belüli megbízható szövetségeseiket instruálta a párt politikájának megfelelően, így biztosítva a számukra megfelelő nyugodt üzemeltetést. Kétségtelen, hogy az egyházak működésére az állam van a legnagyobb hatással, de közben fontos nemzetközi hálózatok részei is: egyes tisztségviselők és az országos vezetők attitűdjét nem csak a magyar állam, hanem kisebb-nagyobb befolyással rendelkező külföldi csoportok, a katolikusoknál a Vatikán – mint ellenséges politikai erő – aktuális politikája is befolyásolta.¹¹ A töredékesen fennmaradt iratok alapján csak óvatos következtetéseket vonhatunk le papok és más egyházi emberek tetteiről, egyrészt mert sokszor eleve nem született írásos nyoma az állambiztonság és az egyháziak tárgyalásainak, másrészt a hatalomhoz lojális vezetők nem ügynökként tevékenykedtek, hanem intézkedéseik révén járultak hozzá a párt egyházpolitikai céljainak megvalósításához.¹²

Az izraelita egyház említett csekély beszervezettségét a zsidó hitközség kis létszáma mellett az is okozhatta, hogy nem volt szükség többre (igaz, az állambiztonsági szolgálatok vezetői többet tartottak volna indokoltnak).¹³ Tehát nem az állammal való szembenállást mutatja, hogy 1974 végén a III/III-as számú elhárító csoportból mindössze hárman épültek be, hanem a hitközségnek az állami akarattal való szinte teljes azonosulását, hiszen csupa megbízható ember, „káder” töltött be egyházi tisztségeket.¹⁴

Minden egyháznak akadt tehát elszámolni valója. A feltárás módja nem volt egységes, és inkább külső kényszerek hatására történt, mint belső indíttatásból. Úgy tűnik, az 1989 utáni Magyarország nyilvános diskurzusában az „ügynökkérdés” lett a megelőző rendszer erkölcsi mércéje.¹⁵ A tétet a felek magasnak érzékelik, a látszat megóvása, az egyén és a szervezet becsületének megőrzése vagy az elvesztése elemi fontosságú.¹⁶

11 A modern korban a társadalom a kettős kötődést általában természetesnek veszi. A nemzeti/ etnikai elkötelezettség az erősebb, amit az is mutat, hogy olyan krízishelyzetekben, mint a háborúk, az egyházak, ha próbálnak is közvetíteni az ellenséges felek között, a tisztségviselők többsége a nemzeti/állami érdekeknek megfelelően cselekszik. A római katolikus egyház nemzeti és nemzetközi elkötelezettsége között keletkező feszültség sokkal békésebb példája a jelenlegi magyarországi médiában, hogy I. Ferenc pápa színre lépése óta a nem kormányzati orgánumok újságírói rendszeresen szembesítik a kormányzati politikát támogató egyházi méltóságokat a pápa olyan üzeneteivel, amelyek mondanivalója nem illeszkedik hajszálpontosan az uralkodó belföldi politika ideológiai vonalához.

12 Tabajdi 2019: 223.

13 Fedőnéven foglalkoztatták többek között Seifert Gézát, aki a MIOK elnöke volt 1966 és 1976 között, Salgó Lászlót, a Dohány utcai zsinagóga rabbiját, az országos főrabbi helyettesét és Benoschofsky Ilonát, a Zsidó Múzeum igazgatónőjét. A számok kisebb kiigazításra szorulnak, mivel az 1974-es összesített statisztikánál valamivel többen, 1961 és 1978 között 4 és 11 fő között dolgoztak „zsidó vonalon”, azaz a felekezeti és más zsidó, például cionista ügyekben. Kovács 2019: 312.

14 A hetvenes években a rabbiavatások rituáléjának kötelező része volt a Fővárosi Tanács előtti eskütétel a rendszerre. Kardos Péter közlése: Rendszerváltás a Síp utcában. Beszélgetés Kardos Péter, Frölich Róbert és Fekete László részvételével az Alapítvány a Dohány utcai zsinagógáért szervezésében, 2019. június 27.

15 Rainer 2014: 53–63.

16 A hozzáállás azért is érdekes, mert nagy meghurcolások senkivel nem estek meg. Sőt, a közéletben több embert újraválasztottak a róluk kiderült kellemetlen információ ellenére. Úgy látszik, az emberek véleményére más tényezők nagyobb hatással vannak.

Kevés ember és intézmény világította át magát és tájékoztatta az eredményről a nyilvánosságot.

Ha az ügynökkérdés szimbolikus erkölcsi kérdés a rendszer összeomlása után harminc évvel, az egyházak, mint a hit és erkölcs őrzői, különösen nehéz örökség hordozói. A megtisztulási folyamatuk bizonyosan nem volt teljes és nyilvános, annál szembetűnőbb viszont az egyházak és a politikai pártok, 2010 óta a kormányzat közötti szoros összefonódás. A keresztény egyházak konzervatív szervezetek révén mindenütt a politikai jobboldallal rokonszenveznek, Magyarországon a Fidesz-KDNP szövetségeseivé váltak, a legnagyobb hazai zsidó egyházszervezet, a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége (Mazsihisz) viszont kihullt a tíz éve regnáló kormányzat kegyeltjei közül, és balra sorolódott.¹⁷ Miért alakult így, ha a megelőző politikai rendszerben a keresztény egyházak és a zsidó felekezet egyaránt az állam lekötelezettjeivé váltak, egyformán tartották őket ellenőrzés alatt és befolyásolták napi gyakorlatukat, és működési feltételeik ma is nagyban függenek az állami támogatásuktól? Gazdasági és politikai autonómiájuk meglehetősen korlátozott, különösen a 2011-es egyházügyi törvény óta.¹⁸

A zsidó hitközség, a személyi és szervezeti megújulás rögzítése után, a keresztény egyházszervezetektől eltérően mintha különösebben nem érezte volna szükségét a volt vezetőik kollaboráns magatartása takargatásának, igaz feltárásának sem. Mondhatnánk, túlon túl gyorsan napirendre tértek fölötte, e tekintetben a közéleti piszkálódások, botrányok is elkerülték. Az eltérő attitűd oka valószínűleg a *keresztény* és *zsidó* felekezetek másféle szervezeti jellegében, az *egyháziasság* különbözőségében rejlik.¹⁹ A jog és az állam egyházként értelmezi a Mazsihiszt, a valóságban viszont sokkal inkább civil érdekvédelmi szervezethez hasonlítható a működése. Nehéz ugyanis meghúzni az izraelita felekezet határait, meddig beszélünk egyházzal, és hol kezdődik a vallástalan, ám magát zsidónak mondó emberek laza csoportja? A történelmi örökség furcsa helyzetet eredményezett: a második világháború és 1956 után Magyarországon maradt, magasan iskolázott, szekularizált városi zsidóság szolgál társadalmi hátterül a zsidó egyházaknak. Az elvallástalanodott, a kommunizmus eszméjéhez vagy a liberális, felvilágosodás ideáihoz vonzó zsidó (származású) rétegből kerülnek ki a felekezet tagjai és tisztségviselői.

213

A Mazsihisz 1990 utáni balra tolódása, és az egyházellenes szocialista állammal folytatott kollaborációból származó erkölcsi deficitre való érzéketlensége benyomásom szerint összefügg egymással. Ami a keresztény egyházak esetében kényszerű, de megbánni való tett, az a zsidók esetén sokkal kisebb erkölcsi súllyal bíró attitűd, olyan alkalmazkodási stratégia, melynek történelmi okai vannak.

17 Az amerikai mintájú protestáns modern térítő egyház, a Hit Gyülekezete a rendszerváltás idején a vallásszabadság kérdésében hasonló álláspontot képviselő SZDSZ-t támogatta, később az MDF-fel szimpatizált, majd szintén a Fidesszel érdekszövetségre lépő egyházak számát gyarapította. Szerzett gazdasági érdekeltségei a médiában a 2010-es évek közepétől jelentősnek mondhatók, és közéleti vitát kavartak.

18 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról.

19 Az 1990-es rendszerváltás után újra autonómiát kapott az ortodox felekezet, azonban hívei addigra alig maradtak. Az eltérő működési koncepciójú Chabad mozgalom pedig később nyomult be a zsidó vallási térbe. Komoróczy Géza összefoglaló művében kritikát fogalmaz meg a Mazsihisz egyházi besorolásával szemben. Komoróczy 2012: 1085–1087, 1100–1101.

NYOLCVANAS ÉVEK

A MIOK vezetői időről időre felvetették a Zsidó Világkongresszussal (World Jewish Congress) és a Joint Distribution Committee való kapcsolatok rendezését. Az állambiztonsági dokumentumokból úgy tűnik, nem az ő lobbitevékenységüknek, hanem a keleti tömb egyeztetett egyházpolitikájának köszönhető, hogy célt értek az évtized elején. A magyar képviselet a Zsidó Világkongresszus (ZSVK) a Szovjetunió vallásüldözését elítélő nyilatkozatai miatt 1960-ban felsőbb politikai utasításra kilépett a szervezetből. A szakítás után lassan enyhülni kezdett a feszültség, és hat év elteltével újra napirendre került a tagság megújítása, amit azonban az 1967-es izraeli-arab háború eltérő megítélése hiúsított meg. A ZSVK képviselői mégis időnként Magyarországra látogattak, végül 1981-ben jutottak oda, hogy a MIOK újra bekapcsolódhasson a nemzetközi szervezet munkájába.²⁰ A nyolcvanas években szórványos tudósítások, leginkább rövid hírek jelentek meg a Zsidó Világkongresszus aktuális gyűléseiről, vezetőinek látogatásáról. A cionizmus továbbra sem esett kedvező megítélés alá, de az elméleti távolságtartást a gyakorlati közeledés jellemezte. Miklós Imre, az ÁEH vezetője a Magyar Külügyi Intézet folyóiratában közreadott cikkében az egyházak nemzetközi kapcsolatait tekintette át, és a MIOK-nak szentelt egy bekezdésben elégedetten írt az elért sikerekről:

„A Magyar Izraeliták Országos Képviselete (MIOK) a nyolcvanas évek elejére rendezte kapcsolatait a zsidóság legfontosabb nemzetközi szervezetével, a Zsidó Világkongresszussal (ZSVK), amelynek munkájában azóta rendszeres tagként vesz részt. A ZSVK elnökei (Nahum Goldmann, Philip Klutznik és Edgar Bronfman) az elmúlt években látogatást tettek Magyarországon, és módjuk volt arra, hogy megismerkedjenek a magyar felekezet helyzetével, társadalmi megbecsülésével és aktivitásával. Jelentősek voltak azok a széles körű nemzetközi részvétellel tartott megemlékezések – hivatalosan is megkoszorúzták például Raoul Wallenberg emléktábláját –, amelyekre 1984-ben került sor, a deportálások megkezdésének 40. évfordulóján. A MIOK és a zsidóság nemzetközi szervezeteinek kapcsolatai hozzájárultak a különböző országokban élő zsidó közösségek közti rendezett viszonyok kialakításához, illetve a kedvező irányú fejlődéshez.”²¹

A nyolcvanas években valóban megélénkült a zsidóság körüli diskurzus a nyilvánosságban és a második – nem legális – nyilvánosságban egyaránt. Ahogy Miklós Imre is utalt rá, az 1984-es holokauszt-megemlékezések kisebbfajta áttörést eredményeztek.²² Vissza-

20 A Magyar Hírlap, a Magyar Nemzet és a Népszabadság 1981. október 31. számaiban röviden megemlékeztek a hírről, de hátteret nem adtak az események. Az amerikai magyar emigráció katolikus lapjában is felfigyeltek az ÁEH és a ZSVK közeledésére. Stirling 1980: 3.

21 Miklós 1986: 27.

22 A korábbi évtizedek irodalmi és más holokauszt feldolgozásaihoz képest azt mondhatjuk, hogy 1984 körül több „szólamban”, sokféle formában egyszerre jelent meg a zsidóüldözés és a zsidó hagyomány témája. A dokumentumfilmek közül érdemes megemlíteni B. Révész László portréfilmjét a háború után Olaszországban letelepedett Bruck Editről, aki 1981-ben visszatért szülőfalujába, hogy találkozzon a családjuk deportálására emlékező egykori szomszédjaival (A látogatás, 1982). Jancsó Miklós 1965 és 1978 után, 1986-ban leforgatta Olaszliszván a Jelenlét című dokumentumfilm-sorozatának harmadik darabját.

emlékezések,²³ történelmi tanulmánykötetek,²⁴ szépirodalmi és szakácskönyvek jelentek meg.²⁵ A delelőjén túljutott, de mégiscsak közismert értelmiségi magazin, a *Valóság* hozta Kende Péter ügyvéd (önismereti) vitairatát.²⁶ A MIOK a Coopturist utazási irodával 1984. április 29. és május 1. között „zarándokutat” hirdetett Auschwitzba. Az útról, az emlékezés nehézségéről, a negyven év után is meglévő félelemről dokumentumfilm is készült.²⁷

A televízió 1984. január 17-én, késő esti időpontban műsorban emlékezett meg a budapesti gettó felszabadulásáról.²⁸

A politikai ellenzék is foglalkozott a tabutémának számító zsidósággal, a *Beszélőben* rögtön az első évfolyamtól kezdve előkerült a téma, 1982-ben Tamás Gáspár Miklós és Szilágyi Sándor vitájában vaskos megfogalmazások láttak napvilágot:

„Ha valaki az »elit« származását feszegeti, nem kerülheti meg az úgynevezett zsidókérdést – elhallgatással semmiképp. Mert bár sok igazság van abban, hogy a janicsárok a »népi« (paraszti és munkás) származású káderek köréből rekrutálódtak, igaz az is, hogy a szultán és a beglerbégek viszont többnyire a zsidó származású kispolgári-polgári rétegekből. De ennek felhánytorgatása a világon sehová sem vezet – legfeljebb a sebek fekélyesednek el még jobban.”²⁹

A *Beszélő* beszámolt az Országos Rabbiképző Intézet a vallási előírásokat a hadseregben is megtartani igyekvő hallgatóinak megfélemlítéséről, de a legnagyobb horderejű lépés a Salom „békecsoport” felhívásának közzététele volt 1984 tavaszán.³⁰ A Salom csoport a zsidók és a társadalom elhallgatott, és rendezésre váró ügyeiről nyilatkozott meg, olyan szókimondó politikai nyelven, ami a MIOK részéről elképzelhetetlen volt.³¹ A MIOK immár olyan problémával szembesült, amit nem tudott kezelni. Most már felszínre került az alapvető felfogásbeli különbség a zsidók (csoportjai) és az államnak gazsuláló hitközségi

23 Mózes 1985.

24 Randolph Braham, magyar származású amerikai történész, 1981-ben megjelent monográfiája súlyos kihívás elé állította a magyar történész szakmát. Az MTA Történettudományi Intézet és az MSZMP KB Párttörténeti Intézet közös szervezésében június 14-én tudományos ülészakot szerveztek *Magyarország 1944-ben* címmel, melyen Scheiber Sándor és más egyházak képviselői is előadást tartottak. Ugyanígy nemzetközi konferenciákat tartottak a haifai egyetemen és New Yorkban, melyek közönsége a szemtanú Kósbányai János és Göncz Árpád szerint első-sorban az emigrációban élő a magyar nyelvű zsidókból állt. Kósbányai 2020: 19, 135.

25 Néhány fontosabb kötet: Hanák 1984; Glatz 1984; Ember 1984; Féner – Schreiber 1984; Raj – Oláh 1984, Herbst 1984, Hertz et al. 1984. Az emigrációban: Kende 1984b.

26 Kende 1984a.

27 Gazdag Gyula: *Társasutazás*, 1985. A film egyik csúcspontjában az auschwitzi táborban Kardos Péter rabbi énekelt gyászimát.

28 Az *Új Életben* Kardos Péter ekkor már a kódolt, eufemizáló szóhasználatról a kritikáit is megfogalmazhatta: „Ez az álszemérem az, ami külföldi ismerősöm szájába adhatta a nem minden él nélküli szavakat: mondd, nálatok Magyarországon nincsenek és soha nem is voltak zsidók?!... Ugyanis amikor olvasom az újságjaitokat, – ott vagy »zsidó származású« valaki, vagy volt »üldözött« – csak zsidó nem. (Ő még nem olvashatta a műsorújság tájékoztatóját, amelyben a sárgacsillagosok megaláztatásáról van szó – újabb szinonimáját alkotva a »zsidó« elnevezésnek.) Az üldözött kifejezés meg ráadásul nem fedi a valóságot, hiszen az ismert fordulattal: nem mindenki volt zsidó, akit üldöztek – de minden zsidó üldözött volt.” Kardos 1984: 3.

29 Szilágyi 1982: 112–114.

30 A két besorozott fiataalt, Bényi Ferencet és Szabados Tamást a kaposvári hadbíróóság négy év internálással rémítette meg, így inkább lemondtak a vallási előírások követéséről. Haraszi – Kis – Kőszeg (szerk.) 1992: 318 és A Salom Nyílt Levele. *Hírmondó*, 1984. 6–7. sz.

31 *SALOM: Nyílt levél a MIOK elnökségéhez és az Új Élet szerkesztőségéhez*. A röpiratnak rögtön megszületett az ellenzéki kritikája, ami a nyílt levél szerzőit túlzott Izrael-pártisággal marasztalja el. Kis 1984: 58–62 és Balázs 1986: 411–413. *Beszélő*, 1984. február. 9. szám. Bemutatjuk az Alulnézet Kiadót. Nem azonos a BM 1967-ben nyitott „Salom” fn. csoportdossziójának tárgyával.

szervezet között, ami korábban is érzékelhető volt.³² Szinte minden, ami zsidó kultúrához kötődik és érdekli a zsidó magyarokat, lassacskán kikerült a MIOK hatóköréből. Legalább ilyen fontos, hogy a szocializmus alatti asszimilációs stratégiának is jócskán voltak ellenzői, mégpedig a baloldali indíttatású, nem kimondottan cionista állampolgárok körében.³³ A MIOK azonban belemerevedett a neki jutott szerepbe és továbbra is a párt kottájából játszott, most már kettős félelemtől vezérelten: egyaránt tartott a potenciálisan antiszemita többségi társadalomtól és az egyházhoz nem kötődő, szabad identitást és politikai választást hirdető, egyre öntudatosabb zsidó magyar állampolgároktól.

A MIOK-rendezvények hangneme valamelyest finomodott, a szokásos március 19-i emlékülésen Héber Imre BIH-elnök már sokkal megértőbben beszélt az 1944-es Zsidó Tanács tagjainak felelősségéről, mint a korábbi évtizedekben bármikor.³⁴ A MIOK azonban óvatos maradt, a párt politikai megrendelésére aktívan közreműködött az egyházi békemozgalomban, és demonstratíván állandó „párbeszédet” tartott fenn a keresztény egyházakkal. A dialógus egyes szereplőinek utóélete ékesen bizonyítja, mennyire őszinték lehettek a hivatalos találkozók:

„A Budapest-északi református egyházmegye, a Gorkij fasori és a Szabadság téri gyülekezetben váltakozva – egy héten át esténként előadás-sorozatot tartott a Szentírásról. A Gorkij fasorban Adorján József esperes köszöntője után hangzott el dr. Scheiber Sándor professzor előadása a Szentírás és történelem címen. Az estet dr. Hegedűs Lóránt lelkész írásmagyarázata fejezte be. A Szabadság téri gyülekezetben dr. Hegedűs Lóránt lelkész üdvözlését követően dr. Schweitzer József főrabbi Az asszír-babiloni korszak és prófétái címen adott elő. [...]”³⁵

A MIOK ünnepi rendezvényekkel – melyekre a keresztény egyházak és egy New York-i rabbi is meghívást kapott –, a felekezeti lap, az *Új Élet* pedig különszámmal adózott a holokauszt mártírjai emlékének.³⁶

1984-et mégsem tekinthetjük a „zsidó rendszerváltozás” évének. Ahogy Kőszeg Ferenc kortárs írásában rámutatott, a hivatalos emlékezet a múltba igyekezett száműzni a problémát, holott a jóvátételi eljárások még zajlottak, és az állam nem mutatkozott túl bőkezűnek vagy bűnbánónak.³⁷ A szamizdatban publikáló szerző egy másik írásában a cenzúra működését taglalta, és az ötvenes évek feldolgozásának nosztalgiahulláma hiányosságai kapcsán kitért arra, hogy az irodalomban a kényes témákat gondosan kerülték:

„...arról azonban alig esik szó, hogy milyen szerepet játszott a kommunista rendszer eredeti felhalmozásában a zsidóság, a zsidó funkcionárius, a zsidó ávós, az identitását az új hitben megtalálni remélő zsidó értelmiségi, illetve mit élt át ugyanekkor a tsz-be szorított paraszt összes szenvedését végig próbáló zsidó boltos.”³⁸

Azt is megjegyzi, hogy a hallgatás további zavart kelt, „áttekinthetlenné teszi az em-

32 A Salom csoport – a valóságban egyetlen ember, Gadó György – kiáltványa tulajdonképpen válaszreakció volt a MIOK rejtőzködő politikájára és nyilatkozataira. Szántó T. 1995.

33 Ezt ismerte fel és elemezte Kis János még 1984-ben: Kis 1984.

34 *Tudósítás* 1984.

35 Scheiber 1984: 4.

36 A Központi Izraelita temetőben gyászsztentiszteletet tartottak többek között Arthur Schneier, a New York-i Park East zsinagóga vezetőrabbija, Bartha Tibor református püspök, Ferenc József unitárius püspök és Káldy Zoltán evangélikus püspök jelenlétében. A Síp utcai székházba szervezett gyűlésen keresztény főpapok, köztük Lékai László bíboros és más külföldi vendégek voltak jelen.

37 Kőszeg 1984: 33.

38 Kőszeg 1982: 18.

beri viszonyokat”: a zsidók hajlamosak mindenkit antiszemitának nézni, míg a nem zsidók nem merik kimondani, amit gondolnak. A *Társasutazás* című dokumentumfilm végkicsen- gése is erre utalt:

„egy fiatal lány az utazás élményei után úgy dönt, zsidó származását nem meri felvállalni az osztálytársai előtt. Azaz a félelem, társadalmi szorongás, meghasonlás problémája a jövő generációit is ugyanúgy érinteni fogja, mint a szüleiket, nagyszüleiket. A film zárszava így foglalta össze: »az embernek félni kell és tartózkodni attól, hogy lássák, hogy kicsoda«. Ezzel az üzenettel enged a moziból minket haza Gazdag Gyula alkotása.”³⁹

A MIOK nem nyitott a nyilvánosság felé, és a szamizdatban még mindig jóval szabadabban lehetett véleményt nyilvánítani a zsidóságot vagy Izraelt érintő témákban.

A szervezet szellemi megújódását tovább hátráltatta Scheiber Sándor 1985-ös halála. Távozásával két rabbi maradt, akinek szavára odafigyelt a szélesebb közvélemény. Az idősebb, Schweitzer József (1922–2015), Scheiberhez hasonlóan képes volt a hatalomnak tett engedményekkel megőrizni autoritását, és 1989-ben személyes tekintélyének súlyával szólította fel a MIOK vezetését a lemondásra.⁴⁰ A fiatalabb, Raj Tamás (1940–2010) rabbi elvhűségével mindig is szálka volt az ÁEH és a MIOK vezetése szemében, működését, ahol tudták gátolták, 1970 és 1985 között hivatásából elúzva az Akadémiai Kiadó szerkesztőjeként dolgozott. Lakásán 1980-tól kezdve Talmud-órákat tartott gyermek- és felnőtt csoportoknak, így az informális gyűjtőhely révén – Népszínház utcai lakásán vagy gyermekükre várakozva az utcán sokan megfordultak –, ő lett a kapocs a világi, de érdeklődő párttag, vagy a pártot maguk mögött hagyó értelmiségiek és a zsidó szakralitás hagyományörzői között. A visszaemlékezések szerint itt kezdte meg tanulmányait több későbbi rabbi, ugyanakkor a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (Mazsike) megalapításának ötlete közvetetten szintén Raj Tamás óráival egy időben az utcán pattant ki.⁴¹

217

Raj maga is alapító tagja volt az 1988-ban formálódó szervezetnek.⁴²

Az állambiztonság és az ÁEH egészen 1989-ig pontosan nyomon követte a MIOK életét és sokasodó gondjait a nyolcvanas évek második felében. Seifert Géza váratlan halála után 1977-ben Héber Imrét tették meg elnöknek, aki, mint a Hazafias Népfront V. kerületi bizottságának tagja, élvezte „a szocialista hazához való maradéktalan és tántoríthatatlan hűségével, ügyszeretetével” az ÁEH bizalmát. A visszaemlékezések alapján talán fontosabb, hogy ugyanakkor lett a szervezet operatív vezetője a volt elnök felesége, Seifert

39 Meleg 2015.

40 Schweitzer József rabbi portréjához: Gadó 1999.

41 Rózsa T. Endre közlése: Rendszerváltás a Síp utcában. Beszélgetés Hernádi Miklós, Kőbányai János és Rózsa T. Endre László részvételével az Alapítvány a Dohány utcai zsinagógáért szervezésében, 2019. november 6.

42 Rajt is próbálták beszervezni a nyolcvanas évek közepén, állítása szerint sikertelenül. Annyi bizonyos, hogy Raj Tamást a hatvanas évektől kezdve az állambiztonsági szolgálat megfigyelés alatt tartotta. Arról is rendelkezünk írásos feljegyzéssel, hogy az 1964 és 1970 között szegedi rabbiként tevékenykedő Raj ellen 1970-ben jogi eljárást kezdeményeztek, ami 1974-ben zárult le. Az eredményről nem lelhető fel közelebbi információ, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a volt rabbi 1970-től 1985-ig tartó kiközösítése mögött az említett jogi vizsgálat állt. Évtizedek elteltével a Szegedről származó judaisztikával foglalkozó kutatóknak feltűnt, hogy 2022 januárjától egymás után kerültek elő homályos provenienciájú tárgyak: „dömpingszerűen bukkannak fel hazai és nemzetközi aukciókon a Szegedi Zsidó Hitközség kizárólagos tulajdonát képező értékes egyedi tárgyak, illetve különböző évkörökből származó iratok, köztük a hitközség legrégebbi írott és tárgyi emlékei. A szóban forgó tárgyakat az elöljáróság bizonyíthatóan nem adta ki és nem ajándékozta el senkinek.” (Ábrahám – Pataricza 2023: 159.). A furcsa ügyről Schőner Alfréd, aki Raj utódjaként 1974 és 1976 között volt szegedi rabbi, rendelkezhet közelebbi információkkal.

Gézáné.⁴³ Héber 1985-ben vonult vissza, átadva posztját Losonci András orvosnak, a zsidó kórház vezetőjének. Ő az, aki Kardos Péter elbeszélésében négy évvel később kezeit tördelve kérdezi, mi lesz velük az ÁEH megszüntetésével. A korabeli sajtót átlapozva úgy tűnik, a reprezentatív funkciót nem is ő, hanem Seifertné és a fiatal Schöner Alfréd, a Dohány utcai zsinagóga főrabbija látták el. A MIOK képviselőiben ők adtak nyilatkozatokat, vettek részt tanácskozásokon, megemlékezéseken. Itt érdemes megjegyezni, a kegyeleti megemlékezések azért váltak különleges jelentőségűvé, mert a korábbi tematika megváltozott a nyolcvanas évek második felére. Az évtizedekig elhallgatott Raoul Wallenberg, Carl Lutz és más nyugati embermentők emlékére szervezett ünnepélyes alkalmakon a MIOK képviselői háttérbe szorultak. A múltfeldolgozás párhuzamosan zajló eseményén, az 1956-os mártírok emlékére szervezett országos jelentőségű ünnepségen, 1989. június 16-án a Hősök terén az egyházak is koszorúval rótták le kegyeletüket – a MIOK nevében Schöner Alfréd rabbi, országgyűlési képviselő.⁴⁴ Noha „1956”, mint érveltünk, nem szerepelt a hazai zsidóság pirosbetűs ünnepei között.

A Kádár-korszak ideológiájának szétmállását a korábban cionistának bélyegzett nemzetközi zsidó csoportok növekvő aktivitásának engedélyezése is mutatta. A MIOK nem csak tagja lett a ZSVK-nak, de 1987 májusában Budapesten rendezték a ZSVK Végrehajtó Bizottságának és az Európai Zsidó Kongresszus elnökségének ülését – természetesen az állambiztonság szoros megfigyelésével.⁴⁵ A külföldi szervezetekkel élénk üzleti és kulturális tárgyalások zajlottak a magyar részről változó összetételű, elsősorban minisztériumokat képviselő delegációkkal: a MIOK, sőt már az ÁEH sem kapott mindig meghívást.⁴⁶ A Külügyminisztérium szinte lázban égett, annyi országgal váltak intenzívvé a nemzetközi kapcsolatok, a zsidóság szempontjából az izraeli közeledés bírt kitüntetett szereppel. A két ország gyorsan, de a formákat betartva emelte egyre magasabbra a diplomáciai kapcsolatok szintjét, míg 1989-ben megállapodtak a teljes körű kapcsolatfelvételtől és a külképviseletek felállításáról. Ennek egyik állomása volt csupán, hogy Zevulun Hammer, az izraeli kormány vallásügyi minisztere, 1989 elején a MIOK-ban tett látogatást – a programot magyar részről az ÁEH szervezte.⁴⁷ 1989-ben az ÁEH aggályai ellenére, majd formális támogatásával Németh Miklós miniszterelnök engedélyezte, hogy a ZSVK, majd az amerikai Joint is irodát nyisson Budapesten.⁴⁸

Schöner Alfréd, a világi vezetésnek alárendelve működő Rabbistület vezetője, kettős szerepnek igyekezett megfelelni. Az országgyűlésben 1988 végén elhangzott beszédében megengedőnek mutatkozott azokkal, akik a zsidóság kisebbségi felfogását hangoztatták. Ezt ugyanakkor erősen kifogásolták a MIOK vezetői, akik ellenében Schöner reformerként

43 MNL OL XIX-A-21-c 88. d. 530. tétel 5. iratcsomó – dokumentum címe és keltezése. Seifertné a BIH Központi Női Tagozata elnökévé is megválasztották. Csatári 2013: 107.

44 Ugyanebben az időben a rabbiképzősök közül ketten beléptek a Fiala Demokraták Szövetségébe. Őket hős ellenállókként üdvözölték társaik. Frölich Róbert közlése: Rendszerváltás a Síp utcában. Beszélgetés Kardos Péter, Frölich Róbert és Fekete László részvételével az Alapítvány a Dohány utcai zsinagógáért szervezésében, 2019. június 27.

45 Egy tucat embert mozgósítottak, köztük olyan titkosszolgálati veteránokat a hitközségben, mint „Fecske Pál”, „Seres”, „Xavér” vagy „Szegedi” fedőnevű ügynökök és tmb-k. Csatári 2013: 114.

46 Talán kiemelhetjük a Nemzetközi Valutaalappal történő tárgyalássorozatot, amelyet magyar részről Fekete János MNB-alelnök vezetett, és a folyamatban fel-feltűnedezték befolyásos zsidó szervezetek is.

47 Az eseményre 1989. február 11–15-én került sor.

48 MNL OL XIX-A-21-d 164. d. 0017/6-1/1989. A dokumentum címe, keltezése; Csatári 2013: 125.

léphetett fel.⁴⁹ Ő sem támogatta a kisebbségi önmeghatározást, de hangsúlyozta a demokratizálás és átláthatóság fokozott igényét, valamint az évtizedes hallgatás és titkolózás feladásának szükségességét. Érvelésében többször utalt a MIOK közgyűlésénél demokratikusabban működő országgyűlés mértékadó szabályaira. Mindeközben saját magára, mint a Hazafias Népfront megválasztott országgyűlési képviselőjére tekintett, aki támogatja a MSZMP politikáját és annak reformjavaslatait:

„Ez a törvény – ha egyáltalán törvény lesz belőle – nem diszkriminál, hanem kiterjeszti az állampolgári jogokat. Nekünk az ellenzékhez semmi közünk. Nekünk az ellenzékkel semmi közös platformunk nincs. Mi magyar zsidók itt akarunk élni. [...] Összehasonlítani a ,30-as évek Magyarországot az 1988. évi Magyarországgal, ki merészeli? Ki az, aki ebben a teremben nem hisz a szocialista Magyarország jelenében és jövőjében? [...] A mai Magyarországon semmilyen diszkriminációs törvényt hozni nem lehet. Az alkotmány tiltja ezt, és az állam erre a garancia.”⁵⁰

Ugyanakkor a közgyűlésen – a híradás szerint – a formálódó politikai ellenzékkel elköteleződő Raj Tamással több kérdésben azonos álláspontra helyezkedtek: Raj egyetértett Schőnerrel a nyilvánosság megteremtésének, valamint a vallási vezetők szerepének megerősítése kérdésében. 1988 végén az *Új Élet* már finoman elhatárolódhatott a MIOK első számú, de nem a legerélyesebb vezetőjétől, ugyanis elég szenvtelenül írták meg, hogy Losonci András sértődötten elhagyta az ülést Schőner szólásra emelkedésekor. Hasonló jelenet az ÁEH képviselője előtt korábban nem fordulhatott elő, és a róla szóló cikk sem láthatott volna napvilágot.

Közben lassanként az ÁEH is hangot adott elégedetlenségének a MIOK tehetetlensége miatt. A lojalitással nem volt gond: Schőner nemcsak a pártállam országgyűlési képviselője, hanem Losonci Andrással, a MIOK és a BIH elnökével együtt a Hazafias Népfront Országos Tanácsának is tagja lett. Bakos Lajos, a MIOK és a BIH alelnöke fővárosi tanácsstag volt. Schweitzer József főrabbi pedig még 1989-ben is az Országos Béketanácsban képviselte a MIOK-ot. Ő az MSZMP szövetségi politikájának keretében az országgyűlésen és a Hazafias Népfronton keresztül vonta be a párton kívüli intézményeket, így az egyházakat a „közös politizálásba”.⁵¹ Meg kell adni, az egyházak általános részvétele ezekben a tanácskozási testületekben mai szemmel sem számít vállalhatatlan kompromisszumnak.

A nyolcvanas évek végén a felügyelő szerveknek is feltűnt, hogy a MIOK és a BIH vezető testületeinek befolyása csökkent, „még a szocialista társadalmi rendszert igenlő, minden zsidó nacionalista eszmét (politikát) elutasító zsidók is bizalmatlanok a jelenlegi vezetők iránt.”⁵² Általánosan előregedett a szervezet, kevés volt a rabbi és az előimádkozó, az Anna Frank Gimnáziumba kevesen jártak, és az utolsó időszakban közülük sem tanultak tovább a Rabbiképzőben. A MIOK képtelen volt lépést tartani a nemzetközi szervezetek dinamikus fellépésével, a Talmud-tanfolyamokat, a vonzó ifjúsági tábort és izraeli utaztatásokat immár a MIOK-on kívüli körök szervezték meg. Az ÁEH pontosan látta a problémákat, szövetségeseik pozícióinak erőteljes gyengülését, de a politikai változásokkal a saját

49 *Múlt és Jövő*, ÚF no. 2. (2000) 21. Idézi: Komoróczy 2012: 1096.

50 A Budapesti Izraelita Hitközség Közgyűlése. *Új Élet*, 1988. december 1. 2.

51 Tabajdi 2013; Tabajdi 2019.

52 MOL XIX-A-21-d 159. d. 0017/6-2/1988 1. o. Idézi Csatári 2013:125.

szerepük is bizonytalanává vált, míg végül a hivatalt 1989. júniusában megszüntették.⁵³

1989 – KORREKCIÓS INTÉZKEDÉSEK

A MIOK vezetése tanácstalan volt, és úgy látszott, az alternatív kezdeményezések, közülük is a legtöbb követőre találó Mazsike kihúzzák a MIOK alól a talajt. Annak, hogy nem így történt, több oka van. A Mazsike ahhoz a társadalmi csoporthoz kötődött, amelyik a leginkább jellemezte a Magyarországon élő zsidóságot: fővárosi, baloldali-liberális, értelmiségi, Izrael-párti, a zsidó szellemi értékeket számon tartó és fogyasztó, a vallási tradíciókra kíváncsi, de a vallást nem gyakorló emberek, akik önszerveződését, mint láthattuk, elősegítette Raj Tamás rabbi (sokáig tiltott) hitéleti aktivitása is.⁵⁴ A Mazsike súlyos kritikákat fogalmazott meg, és nem fogadta el a MIOK-ot a hazai zsidóság egyetlen képviselőjének. Kapcsolatban állt a Salom békecsoporttal (Gadó Györggyel), a szamizdat kiadványokat író és terjesztő aktivistával, akit az állambiztonság nem hiába tartott szemmel. A valójában egy fős csoport radikalizmusát nem mindenki osztotta maradéktalanul, de a jogosan felvetett problémák és az új hang elismerését mutatja, hogy neves írók, Hernádi Gyula, Konrád György és Csurka István álltak ki mellette.⁵⁵

A Mazsike rendkívül széles körű eseményeit több ezren követték. Az egyesület megjelent ellenzéki politikai rendezvényeken, új iskola alapítását indította el (a ma is működő Lauder Javne Általános Iskola és Gimnázium), külföldi szervezetek tárgyalópartnereként léphetett fel.⁵⁶ Jelentős szellemi potenciállal és kapcsolati tőkével rendelkezett, az egyesület keretében megalakuló 14 „szekció” sokféle feladatra vállalkozott. Előbb hírlevelet adott ki, majd 1989 novemberétől megjelent a *Szombat* – névadója Konrád György –, a szervezet havilapja.⁵⁷ A lap bemutatkozó és programadó szerkesztőségi cikkében nem rejtették véka alá a MIOK-ról alkotott elmarasztaló véleményüket:

„A magyar zsidóság rég fennálló szervezeteit nem kívánjuk, nem is tudnók a magunk más jellegű tevékenységével felváltani. De nyilvánvaló számunkra, hogy a rövidesen bekövetkező

53 Az Anna Frank Gimnáziumba 1975-ben 12, 1980-ban 18, 1985-ben 38 tanuló járt. Gadó 2006: 57–58.

54 1988-ban az állambiztonsági feljegyzés szerint a fő szervezői: Mezei András, Kirschner Péter, Turán Róbert, Kende Péter, Rózsa T. Endre, Deák Gábor, Landor Károly, Bányai László voltak. Kőbányai János visszaemlékezésében: „Míg a gyerekek tanultak, a negyven év körüli szülők a sarki cukrászdában ütötték el az időt, és itt merült fel, hogy kellene egy új kulturális szervezet. Valaki tudta, hogy Landor Károly már írt egy programot, felhívták, tíz perc múlva ott is termett, és megállapodtak, hogy bejegyeztetik, mint polgári alapítású egyesületet. Később pártolója lett Pozsgay Imre, míg heves ellenzője Aczél György.” Dombi 2019: 7.

55 „A Salom állásfoglalása és három magyar író nyilatkozata.” Hernádi et al. 1987: 98.

56 A Mazsike 1988. november 20-án tartotta meg alakuló ülését kb. 600 fő részvételével. Az információs jelentés közölte a megválasztott vezetők névsorát is: „Bollmann Györgyi, Deák Gábor, Hernádi Gyula (helyesen: Hernádi Miklós), Jancsó Miklós, Kádár Iván, Landor Károly, Poszler György, Raj Tamás, Rózsa T. Endre, Zala Tamás, Zelei László, Antal Mária Mária, Lovász Ferenc, Konrád György, Kőbányai János, Gadó György. Nem vállalta Gyarmati Andrea és Szenes Sándor [sic!] Ellenséges propagandatevékenység. Titkosszolgálati jelentések az alakuló Mazsikéről. *Szombat*, 1998. december 1. <https://www.szombat.org/archivum/ellenseges-propagandatevekenyseg> – utolsó letöltés: 2023. január 18.

57 Talán érdekes adalék, hogy a Kőbányai János szerkesztette „rendszerértő” *Múlt és Jövő* magazin névadója Schmidt Mária volt. Kőbányai János közlése: Rendszerváltás a Síp utcában. Beszélgetés Hernádi Miklós, Kőbányai János és Rózsa T. Endre László részvételével az Alapítvány a Dohány utcai zsinagógáért szervezésében, 2019. november 6.

tisztújítás e szervezeteken csak javíthat. Az állami gyámkodás sokáig elleplezte, hogy vezetőik sokkal jobban is sáfárkodhattak volna a rájuk bízott szellemi és anyagi javakkal, jobban ügyelhettek volna a társadalomban, így a magyar zsidóságban is feltámadó demokráciagyényre. Állami ellenőreik egyszer sem akadtak fenn mulasztásaikon, mert ők - nem lévén zsidók - másfelé néztek.”⁵⁸

A Mazsike valóban nem tudta felváltani a MIOK-ot. Kezdeti lendülete sokak szimpátiáját elnyerte, tevékenységük tucatnyi későbbi társulás munkájában nyert folytatást, de az egyesület hamar visszaszorult, és bár máig létezik, soha nem tudta visszanyerni kezdeti befolyását és erejét. A tagok politikai ambícióikat pártokban élték ki, a nemzetiségi-etnikai alapú politizálást (illetve státuszt) pedig – egy elenyésző kisebbséget nem számítva –, elvetették.⁵⁹ Ebben azonosak voltak a MIOK utódszervezetének, a Mazsihisz (Magyar Zsidó Hitközségek Szövetsége) az álláspontjával.⁶⁰ Az 1990-es választások, a tényleges politikai rendszerváltás pillanatában a Mazsike lejtmenetbe került.⁶¹

Losonci András, a MIOK elnöke lehet, hogy 1989 nyarán kétségbeesett az ÁEH megszűnésétől, a rendszer várható összeomlásától és a nyílt antiszemitizmustól, de a szervezet – átesve a kötelező tisztújításon – különösebb megrázkódtatás nélkül vészelté át a politikai keretek megváltozását. Az átmenetet Zoltai Gusztáv vezényelte le, majd egészen 2014-es lemondásáig ő maradt a Mazsihisz erős embere. Zoltai csillaga a nyolcvanas évek közepén kezdett emelkedni, amikor a Pesti Vigadóban több kántorkoncertet szervezett magyar operaénekesek és külföldi zsidó szervezetek énekeseinek a részvételével.⁶² A sikeren felbuzdulva – és talán az alternatív kulturális mozgolódás ellensúlyozására – a MIOK saját Kulturális Központot hozott létre, és őt bízták meg a vezetésével. Innen már elérhető közelségbe került a legmagasabb pozíció. 1989-től a Művelődési Minisztérium egyházügyi főosztályának külső munkatársaként ő intézte a felekezet és az állam közötti egyeztetéseket.⁶³ Zoltaira nem égett rá a kollaborálás bélyege, pedig múltjában számos figyelemre méltó jelenséget találunk: az 1956-os forradalom után munkásörnek állt, és belépett az MSZMP-be.⁶⁴ 1967 és 1976 között a politikai kabaré egyik legfontosabb intézményének, a Mikroszkóp Színpadnak a titkára volt Komlós János, az ÁVH egykori vizsgálótisztjének igazgatósága idején. Zoltai természetesen nem tehetett főnöke BM-es múltjáról, mégsem

58 Első olvasóinkhoz. *Szombat*, 1989. november 1. <https://www.szombat.org/archivum/első-olvasóinkhoz> – utolsó letöltés: 2023. január 18.

59 Raj Tamás, Gadó György és Kádár Iván az SZDSZ képviselőcsoportjának lettek tagjai.

60 Ironikus megfogalmazását adja a befogadó állam iránti vágyakozásnak Daniel Katz az *Amikor nagyapám átsíelt Finnországba* című regényében, amelyet tíz évvel megjelenése után magyarul is kiadtak. Egy hősi halott felett mondott katonai megemlékezésen hangzik el: „az őrnagy biztosította a jelenlevőket, hogy ami a zsidókat illeti, ők boldogan esnek el minden haza védelmében, csak engedjék meg nekik.” Katz 1979: 199.

61 Sok civil kezdeményezés járt hasonlóan a rendszerváltás után. A MAZSIKE irányítévesztéséről és elsorvadásáról Kőbányai János több írásában foglalkozott. Kőbányai 2020: 145–150, 209–229.

62 A siker viszonylagos volt, Kőbányai János korabeli kritikájában elmarasztalta a rendezést, mivel a professzionális operaénekeseket együtt szerepeltette amatőrkorussal, ami természetesen éles színvonalbeli különbségekhez vezetett. „Nem helyes, sőt, veszélyes összekeverni a szociológiai igazságot, ügyet és feladatot a művészi igazsággal, üggyel és feladattal. Fel kell ismerni, hogy a kisebbségi sors, a nagy tragédia máig ható árnyéka nem ment fel a színvonal tartása alól. Sőt, az ebből fakadó igazságok legmagasabb fokon való közvetítésére kötelez.” Kőbányai 2020: 86-88.

63 Szalay 1990: 7.

64 Részleteket lásd: Stumpf 2020. Papp 2015. Vári 2014.

tekinthetjük teljesen véletlennek, hogy azonos kulturális intézménynél dolgoztak.⁶⁵ Bemutató interjúi egyikében a hitközség iránti szeretetével magyarázta, hogy a Játékszínben, majd a Pesti Vigadóban betöltött állásait a jóval kevésbé jövedelmező hitközségi megbízatásáért 1987-ben otthagya. Különbösen sem volt idegen neki a közeg, mert 1970 és 1978 között – tehát átfedésben a mikroszkóp színpadi munkájával – központi előljárónak választották. 1990 nyarán már új húrokat pengetett hangsúlyozván, hogy a MIOK a vallásos zsidóságot képviseli:

„Mi mindenkivel hajlandók vagyunk tárgyalni, mindenkit partnernek tekintünk, aki elismeri a vallás prioritását – hiszen a zsidóság a diaszpórában csak a hite, a vallása segítségével maradhatott meg. Enélkül nincs zsidó jövő! Mi nem hiszünk az asszimilációban.”⁶⁶

A karakán hitvallást, és az 1990-es évek eleji hangzatos kijelentéseket az idő nem igazolta: éppen a hitélet eljelentéktelenedését kihasználva nyomult be az amerikai Chabad mozgalom a zsidó vallási térbe, és vált a 2010-es évekre a Mazsihisz legnagyobb kihívójává. Nem annyira a hitelvek vagy a közösségépítés terén, hanem a kölcsönös szívességeken alapuló kormányzati támogatás és befolyás tekintetében.

A Schőner Alfrédal adott 1990-es közös interjúban is a vallás elsőbbségét hangsúlyozta. Elődeiről megértéssel nyilatkozott:

„[nekik] csak az a feladat jutott – s ezzel nem akarom őket felmenteni a felelősség alól –, hogy végrehajtsák az Állami Egyházügyi Hivatal utasításait, parancsait. (Megjegyzem: a hivatal államtitkári rangban levő első emberét szovjet jóváhagyással nevezték ki!) Kérdéses persze, hogy az adott szűk keretek között ezek a vezetők mennyire játszották túl a szerepüket, s megtették-e, amit megtehettek volna.⁶⁷ [...] Az elsikkasztott milliokról keringő pletykák mindenestre alaptalanok, a pénzeket »legfeljebb« átgondolatlanul használták fel. A hitközség egyébként mindig csak céltámogatásokat kapott, s azokkal el kellett számolnia. [...] Gondoskodnunk kell a hitoktatók képzéséről is. Nagyon szigorú takarékosági intézkedéseket vezettem be, minden fillérnek – képletesen szólva – a kezemen kell átmennie.”⁶⁸

Úgy vélem, az egyházi vezetők túlzott pártállami elköteleződése feletti felháborodás elmaradását nagyban magyarázza, hogy a MIOK olyan embert emelt első számú vezetővé, aki a diktatúra politikájával munkahelyei és tisztségei révén azonosult, és akit két és fél évtizedes igazgatása alatt elődeihez hasonlóan autoriter hitközségi rendszer kiépítésével, és zavaros pénzügyekkel, korrupciós ügyekkel hoztak összefüggésbe.

A zsidó ernyőszervezet korábbi vezetőit nem átkozták ki, nem lettek árulók, közösségük nem mutogat rájuk – a korszakot átélők legfeljebb személyes sérelmeiket, és a hatalmas emberi gyengeségeit hangsúlyozzák. Seifert Gézáne a MIOK főtitkári székéből a magyarországi Jointhoz ült át, és PR munkatársként egy másik Síp utcai irodából egyen-

65 Komlós János 1945 előtt rabbinövendék volt. A Mikroszkóp Színpad legismertebb munkatársai, Hofi Géza, Maros György, Marton Frigyes, Sas József szintén zsidók voltak.

66 Gervai 1990: 7.

67 Amikor Seifert Gézáne, a MIOK korábbi főtitkára, a *Kapu* című független kulturális és közéleti folyóirat nyári számában a MIOK nevében nyilatkozott, kénytelen volt írásban is figyelmeztetni a lapot a júniusi tisztújítás eredményéről. Levelét az októberi lapszámban közölték. Lásd Zoltai 1990: 58.

68 Gervai 1990: 7.

gette a szarvasi zsidó gyermektábor megalapítását.⁶⁹ Benoschofsky Ilona, akinek „Xavér” fedőnévvel maradtak fenn állambiztonsági jelentései, szintén évekig megőrizte igazgatói állását a Zsidó Múzeum élén. Schöner Alfréd főrabbi az 1990. június 10-i tisztújítást követően maradt az Országos Rabbitanács elnöke.⁷⁰

A MIOK-ról Mazsihiszre változtatott név, tágabban értelmezve a zsidó szó nyílt felvállalása, a részleges személycserék és az új alapszabály összesen sem bizonyultak elegendőnek, hogy valós rendszerváltásról beszéljünk. A szakításnál erősebbnek látszik a kontinuitás az előző rendszer működési módjával. Talán túlzottan leegyszerűsítő párhuzam, de mégis nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy a MIOK a – szintén érdekvédelmi szervezetként meghatározott – Szakszervezetek Országos Tanácsának MSZOSZ-szé alakuláshoz hasonlóan intézte az átmenetet: az intézményi infrastruktúra megtartásával formai átalakításokat fogadtak el.⁷¹ A megváltozott politikai környezetben, a megelőző két-három évben még negligált zsidó szervezeteket elismerték, sőt, támogatták, hogy a létrehozandó „koordinatív csúciszervezet” munkájában valamennyi törvényesen bejegyzett zsidó egyesület, szövetség, formáció részt vegyen.⁷² Más olvasatban a Mazsihisz az egész folyamatot elszabotálta, és sikeresen tört hegemon szerepre.⁷³

Az intézményrendszer irányítása, napi működésének biztosítása körültekintő politizálást, a kormányzervekkel és nemzetközi szervezetekkel való együttműködést igényelt, mivel az ellátórendszer továbbra is rászorult az állami forrásokra.⁷⁴

A Mazsihisz tehát nem sokkal a rendszerváltás után visszaszerezte megingott pozícióit, de ennek ára volt. A magyarországi zsidók távolságtartással kezelték a szervezetet, csakúgy, mint az előző politikai rendszerben. A tömegbázist adó budapesti értelmiségi családok nem lettek vallásosabbak, vagy ha igen, általában csak időszakosan. Az 1990-ben külföldi forrásból alapított ortodox vallásos iskola (a visszakapott egykori Fiú Polgári Iskola épületében) hamar elvesztette vonzerejét, sehogy sem volt kompatibilis a fővárosi zsidók életvilágával.⁷⁵ Schöner rabbi szavai – „Vallom, hogy most ültetjük el azokat a magokat, amelyekből kisarjadhat a jövő ígérete” – nem váltak valóra.⁷⁶ Kis időre megnőtt a zsinagógák látogatottsága, de a felszabadultság jelei – a hatikvával, az izraeli nemzeti himnusszal

69 Seifert Gézánét (Ilikét) párthű, vonalas asszonyként írják le volt beosztottjai, aki Grósz Károly pártfőtitkárhoz hasonlóan a fehérterrorral és a fasizmus beköszöntével riogatta környezetét a szovjet csapatok kivonása esetén. Ugyanakkor üzleti és tárgyalókészséggel megáldott, jó szervezőnek tartották. Kardos Péter közlése: Rendszerváltás a Síp utcában. Beszélgetés Kardos Péter, Frölich Róbert és Fekete László részvételével az Alapítvány a Dohány utcai zsinagógáért szervezésében, 2019. június 27.

70 „Izraelita szervezetek ülése” MTI, *Fejér Megyei Hírlap*, 1990. június 13. 2.

71 A név (Magyarországi Szakszervezetek Országos Szövetsége) mellett a vezetők személye is változott, de az utódpárt MSZP iránti elkötelezettség megmaradt.

72 Gervai 1990: 7.

73 Gadó János 1998-as visszatekintésében így írt: „A fizetendő külföldi jóvátételről szóló tárgyalásokba bevonták a többi zsidó szervezetet is. A jóvátétel kisebbik hányadának kezelésére szolgáló Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány (Mazsók) kuratóriumában egy-egy hely jutott az egyéb zsidó csoportoknak – összességében is kevesebb, mint amennyit a Mazsihisz a magáénak mondhat.” Gadó 1998.

74 A lojalitás más egyházaktól sem idegen, hiszen bár a rendszerváltás óta eltelt harminc évben számos anyagi juttatásban részesültek, ugyanúgy fontos, hogy állami normatívákat és egyéb támogatásokat kapjanak. Az egyházak vagyoni helyzete ismereteim szerint nem nyilvános, nem megismerhető adat. Az egyházügyi törvény 2011-es módosításának kritikájához lásd Komoróczy 2012: 1100–1106.

75 Ez utóbbi is külföldi forrásból valósult meg: Albert Reichmann, magyar származású kanadai üzletember alapítványa hozta létre az iskolát.

76 L. G. 1990: 3.

végződtek az istentiszteletek, izraeli zászlókat helyeztek el a neológ templomokon – sokkal inkább az Izrael iránti, korábban elnyomott szimpátia kifejezésének szolt, mintsem a felekezeti közösségi lét népszerűségének.

A rendszerváltás időszakának leírására gyakran használt „zsidó reneszánsz” megannyi megnyilatkozási, önkifejezési, fogyasztási lehetőséget nyitott meg, melyeket az előző rendszer zárva tartott. A zsidó tudat átélése elsősorban a kultúrafogyasztásban – mint a vallás legfontosabb ünnepeinek legalábbis számontartásában, speciális („multikulti”) gasztronómiai ismeretekben, történelmi témák feldolgozásában, zsidósághoz kötődő művészeti események és alkotások, fesztiválok „fogyasztásában”, izraeli vagy akár New York-i utazásban stb. – nyilvánul meg,⁷⁷ és ehhez nem feltétlen kell jártasnak lenni a „mazs”-zsal kezdődő szervezetek – Mazsike, Mazsök, Mazs Alapítvány, Mazsihisz – világában.⁷⁸

Továbbra sem a karizmatikus rabbik, az elmélyült filozofikus felekezeti tanítók formáltak a zsidó gondolkodást, dacára annak, hogy a rabbiképző 1990 után „zsidó egyetemmé” avanzsált. A történelmi, művelődéstörténelmi és liturgiai képzés az elmúlt évtizedekben nem nyert magas presztízst, az oktatás inkább azoknak nyújtott lehetőséget, akik kimaradtak az állami egyetemekből. Kelet-Európa egyetlen folyamatosan működő rabbiszemináriuma valójában kompetens oktatókban szűkölködő, elavult felszereltségű és nagyon lassan modernizálódó belterjes világ volt és maradt.⁷⁹ Az alapítványi fenntartású Lauder iskola és a Joint által 1989 óta szervezett szarvasi gyermektáborok váltak az indoktrináció legfontosabb terepévé, ahol jelen van a vallási hagyomány, de az uralkodó szellemiséget a liberális értékek, a tolerancia tisztelete jelentik. Mellettük az 1945 után államosított Zsidó Gimnázium, az ELTE Radnóti Miklós Gimnázium őrzi a hely szellemét: egy szociológiai hallgatók által készített interjúk kutatásban a tanárok úgy jellemzik, hogy sok zsidó jár oda, mégpedig olyanok, akiknek nem elsődleges a saját zsidóságuk.⁸⁰

A Mazsihisz intézményrendszerében a rendszerváltás után nem nőttek fel, nem bontakoztak ki szellemi vagy erkölcsi tekintélyek. Ráadásul a hitközség működését kevésbé hatotta át a demokratizmus és a transzparencia, a döntéseket a külföldről beáramló pénzek hasznosításáról egy személy, legfeljebb egy szűk kör hozta. Mindezek miatt a zsidó tudatát igen, a vallását nem őrző többség és a hitközség újra külön térfélen mozognak, a hitközségnek nincs igazán közössége, ami a Mazsihisz tisztviselőit módfelett aggasztja: végzetes asszimilációtól, a zsidóság feloldódásától tartanak.⁸¹ Ugyanakkor némi bizakodásra ad okot számukra, és az egyik középkorú rabbi nem mulasztja el közzétenni éves kimutatásaiban, hogy a Mazsihisz milyen jól szerepel az 1%-os egyházi adófelajánlások

77 A magyar zsidók öndefiníciójában a „kultúrának” kiemelt helye van, ami markánsan eltér más országok zsidóságának önmeghatározásától. Sergio DellaPergola - L. Daniel Staetsky: Jews in Europe at the turn of the Millennium. 8. 2. ábra. https://www.jpr.org.uk/sites/default/files/attachments/JPR_2020.Jews_in_Europe_at_the_turn_of_the_Millennium.pdf – utolsó letöltés: 2023. április 24.)

78 A zsidó szó nyílt használatának óriási jelentőséget tulajdonítottak a rendszerváltáskor és azóta is. A MIOK még izraelitákra utalt, míg utódszervezete, a Mazsihisz és minden újabb alapítású civil és kulturális szervezet kerülte az elkendőzőnek, régiesnek vagy vallási tartalomra utalónak vélt fogalom használatát.

79 Gadó 1999.

80 ELTE TáTK szociológiai szeminárium (2019/2020), interjúk.

81 Heisler 2020.

felekezetek közötti versenyében.⁸² A hangulat a rendszerváltás után mégsem túlzottan derűlátó. A harmincéves évfordulón a szövegben többször idézett beszélgetéseken az 1965-ös születésű Frölich Róbert rabbi, aki Schőner Alfrédot követte a legnagyobb zsinagóga, a Dohány utcai élén, eltékozolt időszaknak érzi az elmúlt harminc évet. Az izraelita felekezet esélyt kapott, de nem tudtak élni vele. Emlékei szerint a keresztény-zsidó párbeszéd keretében őszintének tűnő beszédek hangzottak el a mártírünnepeken, és szép emléke a közös kántor-énekes találkozók szervezése is. A keresztény egyházak képviselői később elmaradoztak, és a zsidó felekezet rosszul áll a demográfiai mutatók tekintetében: a barmicvók száma csökken, míg a temetéseké nő.⁸³ Véleménye szerint a vallásos infrastruktúra összezsugorodott 1990 óta, „a szekuláris modern” világ elszívta a templomjárókat, ezért a zsidó identitás alapjait veszély fenyegeti.⁸⁴

A Mazsihisz, amely egyszerre próbál felekezetként és a magyar zsidók érdekképviseleti föderációjaként fellépni, a mindenkori kormányzattal kiegyensúlyozott viszonyra törekszik, mint minden egyház. A Mazsihisz elnöke 2020 novemberében kiadott nyilatkozatában így fogalmazta meg hivatásukat:

„A Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége (Mazsihisz) a zsidó közösség legjelentősebb ernyőszervezeteként stabil szereplője a magyar közéletnek. A hitélet és közösség-szervezés mellett hagyományosan érdekképviseleti feladatokat is ellát. [...] Szövetségünkön belül egyértelmű konszenzus van arról, hogy pártpolitikai kérdésekbe nem kívánunk beavatkozni, vallási felekezetként ilyen ügyekben nincs és nem is lehet illetékességünk.”⁸⁵

Hogy a keresztény egyházakhoz képest mégis balra csúszott, annak szociológiai oka a rendkívül sokféleképpen magára tekintő zsidó magánemberek, „polgárok”, akik egyenként, és nem közösségként adják háttországot a Mazsihisznek vagy a zsidó vallásnak.⁸⁶ Ennek a csoportnak a gondolkodásmódja, értékválasztása és politikai preferenciája balra és liberális oldalra húz. Ennyiben a Mazsihisz önazonos politikát folytat, reális érdekképviseletet lát el, ami főleg olyan időkben válik igazán fontossá, amikor a politikai pártok erre gyengeségüknél fogva képtelenek.⁸⁷ A Mazsihisz intézményi infrastruktúrája ráadásul asylumként nyújt lehetőséget a politikai okokból állami intézményekből kiszorított értelmiségieknek. Mindez nem jogsítja fel a vallási életet irányító és felügyelő szervezetet, hogy ne tárja fel

225

82 Zolirabbi. Radnóti Zoltán rabbi blogja: <http://rabbi.zsinagoga.net/>. A legnagyobb elégtételt az új szereplőként bejövő Chabad Lubavicsi irányzat, a magát EMIH-nek nevező, működését tekintve amerikai (üzleti) modellt alkalmazó, kis számú követőt, de a kormányzat révén erős befolyást és anyagi háttérrel rendelkező rivális zsidó egyház népszerűségének felülmúlása okozza.

83 Ugyanerre panaszkodott a nyolcvanas években Schőner Alfréd rabbi is. A barmicvó a bérmáláshoz és a konfirmációhoz hasonló beavatási szertartás 13 éves korban.

84 Dombi 2019a.

85 Mazsihisz, 2020. október 14. <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/fontos-hogy-egyik-versengo-ero-se-tudjon-minket-politikai-celjaira-hasznalni> – utolsó letöltés: 2023. február 7.

86 Az EMIH megjelenésével a kormányt sem köti a kiegyezés kényszere, hiszen a rivális tömörülést fogadja el első számú tárgyalópartnernek, ráadásul az izraeli politika is hasonlóan jár el, és egyre kevésbé támaszkodik a Mazsihiszre.

87 Ellentétben a működési-üzleti modelljében a nagymértékű állami támogatást prioritásként kezelő Chabad – Egységes Magyarországi Izraelita Hitközséggel, amely nem törekszik valós érdekképviseletre. Véletlen egybeesés, hogy 2019-ben felvett, bár a honlapjuk bemutatkozó szövegében nem látható neve – EMIH Magyar Zsidók Szövetsége – egyaránt emlékeztet az őt felügyelő minisztérium (EMMI) és a rivális zsidó ernyőszervezet (Mazsihisz) elnevezésére. Lásd: Nevet vált, így EMIH Magyar Zsidók Szövetsége néven folytatja Köves Slomó hitközsége. *Index.hu*, 2019. december 21. https://index.hu/belfold/2019/12/21/emih_nev_valtoztatás_koves_slomo_magyar_zsidok_szovetsége/ – utolsó letöltés: 2020. október 23.

és mutassa be az államhatalommal való korábbi összefonódását. Annál is inkább, mert kormányzati ellenszélben a működőképesség fenntartásáért és megőrzéséért egyre inkább arra a közösségre (magánemberekre) szorul, amelyik nem érzi magáénak a szervezetet. A 2020 nyarán felélénkült és elmérgesedett vita a Mazsihiszen belül élesebb megvilágításba helyezi a kérdést. Az érdekképviselő vagy elfogadja a kormányzati politikai befolyást, és így a többi egyházhoz és az EMIH-hez hasonló privilégiumokat kap, vagy érdekvédelmi szervezetként – akár az egyházi státusz feladásával, „kiszervezésével” – folytatja.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ábrahám Vera – Pataricza Dóra 2023: 240 év dobozokban: A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma, *Targum* 2. 153–169.

Balázs Sándor 1986: A Salom nyílt levele. Egy kisebbségi szemével, *Beszélő* 16. 1986. In: Haraszi et al. 1992: 411–413.

Csatári Bence 2013: *Szemelvények a magyarországi zsidóság pártállami történetéből*, Kézirat.

Dombi Gábor 2019a: Rendszerváltás a Síp utcában – A magyar zsidóság 30 év távlatából (1. rész). *Pesti Sólet, a Dohány utcai körzet havilapja*, 2019. július 26. 3.– https://mazsihisz.hu/files/public/filecache/ma__medialibrary_media/178/5178/Pesti%20Solet.pdf utolsó letöltés: 2023. április 23.

Dombi Gábor 2019b: „Hagyjuk az izraelitáskodást, itt zsidókról van szó”. *Pesti Sólet, a Dohány utcai körzet havilapja*, 2019. november 29. 7. https://mazsihisz.hu/files/public/filecache/ma__medialibrary_media/611/5611/Pesti%20Solet.pdf – utolsó letöltés: 2023. április 23.

Ember Mária 1984: *100 kép*, Budapest.

Gadó János 1998: Fent és lent - a magyar zsidó kulturális egyesület tizedik születésnapjára. *Szombat*, 1998. december 1. <https://www.szombat.org/archivum/gado-janos-fent-es-lent-a-magyar-zsido-kulturalis-egyesulet-tizedik-szuletesnapjara-1352774068> – utolsó letöltés: 2023. március 12. 227

Gadó János 1999: A jelkép és a munkás – Schweitzer József és Feldmájer Péter vitájához. *Szombat*, 1999. március 1. <https://www.szombat.org/archivum/a-jelkep-es-a-munkas-schweitzer-jozsef-es-feldmajer-peter-vitajahoz-1352774070> – utolsó letöltés: 2023. március 24.

Gadó János 2006: A legitimáció széthullása. Vázlat a magyarországi zsidóság 1948 utáni történetéről, *Pro Minoritate*, (30.) 2. 57–74.

Gervai András 1990: „Mindent a hitközségnek köszönhetek...” *Magyar Nemzet*, 1990. július 24. 7.

Glatz Ferenc (szerk.) 1984: *Az 1944. év históriája*, Budapest

Hanák Péter (szerk.) 1984: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*, Budapest

Haraszi Miklós – Kis János – Kőszeg Ferenc (szerk.) 1992: *Beszélő* összkiadás I-III. I.: 1981-1984. 318. „Rabbinövendékek hadbírótság előtt”, Budapest

Heisler András 2020: Erősödő intézmények, stagnáló közösségek. *Szombat*, 2020. május 23. <https://www.szombat.org/politika/erosodo-intezmenyek-stagnalo-kozossegek> – utolsó letöltés: 2023. április 23.

Herbst Péterné Krausz Zorica 1984: *Magyarországi zsidó ételek*, Budapest

Hertz, J. H. – Hevesi Simon – Guttmann Mihály 1984: Mózes öt könyve és a Haftárak I-V. Budapest

Fazekas Csaba 2004: Dokumentumok Miklós Imre lemondásának történetéhez (1989–1990), *Egyháztörténeti Szemle* (5.) 2. 120–144.

Féner Tamás – Scheiber Sándor 1984: *...és beszélj el fiadnak... zsidó hagyományok Magyarországon*, Budapest

Hernádi Gyula – Konrád György – Csurka István 1987: Nyilatkozat *Beszélő*, 21. 98.

Kardos Péter 1984: Wolf néni naplótöredéke és a televízió. *Új Élet*, 1984. január 30. 3.

Kardos Péter 2008: Izrael a magyar zsidó sajtóban 1948–2008-ig. Elhangzott a Hommage á Israel című, Izrael Állam megalakulásának 60. évfordulója alkalmából tartott tudományos konferencián. Budapest, 2008. május 13–14. <http://www.or-zse.hu/kardosp-izrael60.htm> – utolsó letöltés: 2020. október 23.

Kardos Péter 2014: *Síp utcai kevert*, Budapest

Katz, Daniel 1979: *Amikor nagyapám átsíelt Finnországba*, Budapest

Kende Péter 1984: Zsidóság antiszemitizmus nélkül? Antiszemitizmus zsidóság nélkül? *Válóság*, (27.) 8. 69–88.

Kende Péter (szerk.) 1984: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Párizs

Kis János 1984: A Salom nyílt levele a magyar társadalomhoz és a magyar zsidósághoz, *Hírmondó*, 6–7. *Beszélő*, 11. In: Haraszi et al. 1992: 58–62.

Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig*, Pozsony

Kovács András 2003: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig, *Múlt és Jövő*, 3. 5–35.

Kovács András 2019: *A Kádár-rendszer és a zsidók*, Budapest

Kőbányai János 2020: *A nem Auschwitzban kötött szerződésről, Zsidó rendszerváltás 1989–2019*. Budapest

Kőszeg Ferenc 1982: A könyvkiadói cenzúra Magyarországon, *Beszélő*, 5-6. 14–32.

Kőszeg Ferenc 1984: Mennyit ér, aki megúsza? *Beszélő*, 11. 33–35.

L. G. 1990: „Tanítsd a gyermekeidet” Tanházak, *Magyar Nemzet*, 1990. május 21. 3.

Meleg Kristóf Ágoston 2015: „Társadalomutazás” (Budapest - Auschwitz; Auschwitz Budapest). Gazdag Gyula: Társasutazás. *Filmkultúra online*, 2015. január 8. <https://www.filmkultura.hu/?q=cikkek/t%C3%A1rsadalomutaz%C3%A1s-gazdag-gyula-t%C3%A1rsasutaz%C3%A1s> – utolsó letöltés: 2023. március 6.

Miklós Imre 1986: A magyarországi egyházak nemzetközi kapcsolatai a nyolcvanas években, *Külpolitika*, (13.) 4. 20–35.

Mózes Tibor (szerk.) 1985: *Egy „szerencsés” munkásszázad. Volt munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1942–1945*. Budapest.

Papp László Tamás 2015: A NER legnagyobb túlélői III. – Zoltai Gusztáv. *Átlátszó*, 2015. február 6. <https://atlatszo.hu/kozugy/2015/02/06/a-ner-legnagyobb-tuleloi-iii-zoltai-gusztav-utolso> letöltés: 2023. március 6.

Rainer M. János 2014: Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mié? In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*, Budapest

Raj Tamás – Oláh Tamás 1986: *Aladdin konyhája. Keleti szakácsművészet*, Budapest

Scheiber Sándor – Schweitzer József 1984: Scheiber Sándor és Schweitzer József előadásai a Szentírásról. *Új Élet*, 1984. március 15. 4.

Stirling György 1980: Vendég Magyarországról... *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1980. június 22. 3.

Stumpf András 2020: „Nem antiszemita a magyarok” – Orbán Viktornak is válaszol Heisler András, <https://www.valaszonline.hu/2020/10/30/heisler-andras-mazsihisz-zsidosag-interju/> – utolsó letöltés: 2023. március 6.

Szántó T. Gábor 1995: A „Gadó”. Gadó Györggyel beszélget Szántó T. Gábor. *Szombat*, 1995. január 1. <https://www.szombat.org/archivum/a-gado> – utolsó letöltés: 2020. október 23.

Szalay László 1990: Bemutatjuk a Művelődési Minisztérium egyházi főosztályát, *Köznevelés*, 1990. február 16. 7–8.

Szilágyi Sándor 1982: Bántó féligazságok, *Beszélő*, (1.) 4. 112–114.

Tabajdi Gábor 2013: *A III/III-as krónikája*, Budapest

Tabajdi Gábor 2019: *Bomlasztás, Kádár János és a III/III*. Budapest

Tudósítás 1984: Tudósítás a március 19-i emlékülésről, *Új Élet*, 1984. április 1.

Vári György 2014: Két összeillő ember, <http://nol.hu/velemeney/ket-osszeillo-ember-1485577> – utolsó letöltés: 2023. március 6.

Zoltai Gusztáv 1990: „Nem volt joga!”, *Kapu*, 1990. október, 58.

